

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

DOI: 10.46340/eppd.2021.8.3.1

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>

Dmytro Yagunov, PhD in Public Administration, MSc in Criminal Justice

Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnitsya, Ukraine

PRISON INSPECTIONS: CHOOSING THE NATIONAL MODEL AND SHAPING THE MISSION IN THE LIGHT OF INTERNATIONAL STANDARDS

Дмитро Ягунов, к. н. держ. упр., MSc in Criminal Justice

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ПЕНІТЕНЦІАРНІ ІНСПЕКЦІЇ: ВИБІР НАЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ МІСІЇ У СВІТЛІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ

The article is focused on issues of establishing of prison inspections in Ukraine in accordance with the UN and European standards (including the Mandela Rules and the European Prison Rules). The article analyzes the United Nations and the European standards concerning the organization and functioning of prison inspections, as well as compares the powers of prison inspections according to the approaches developed by the UN, the Council of Europe and the European Union. The article emphasizes the need for compliance of the national model of prison inspections with world practices and European experience, considering the recommendations for Ukraine provided by the Council of Europe in 1996 and 2003. The article contains a critical analysis of certain provisions of the draft law of Ukraine "On the Establishment of a Dual System of Regular Prison Inspections", developed by the Ministry of Justice of Ukraine. The article notes that the drafters of the mentioned law decided to follow the simplest path – simply transfer so-called penitentiary supervision from the Prosecutor's Office of Ukraine to another public body. However, the idea of prison inspection has fundamental differences compared to prosecutorial inspections. Therefore, the transfer of the oversight function from the Prosecutor's Office to the prison inspections, according to the scenario envisaged by the draft law, will create a risk of creating a public entity with great powers, which will be envied even by the Soviet model prosecutor's office. The remark is related to the fact that the penitentiary-supervisory function of the Prosecutor's Office is only transferred to another body. Only the subject of power changes. However, the philosophy of amendments to the Constitution of Ukraine on justice was not to pass the function of penitentiary supervision from the prosecution Office, but also to create an effective public body, the activities of which would be aimed at increasing the transparency of the prison system and increasing the effectiveness and efficiency of public administration of the prison system. Thus, the analysis of the main tasks of the subjects of internal (administrative) prison inspections within the draft law shows a covert implementation of the disguised concept of traditional prosecutorial supervision.

Keywords: penitentiary system, penitentiary institution, prison inspections, human rights, torture prevention, prison and probation policy.

Актуальність цього дослідження обумовлена нагальною проблемою у сфері державного управління пенітенціарною системою України та захисту прав людини у пенітенціарній системі, де зазначена проблема не була вирішена упродовж останніх років, починаючи з моменту внесення змін щодо правосуддя до Конституції України (2016).

З іншого боку, окремі зусилля, спрямовані у 2021 році на розбудову механізмів пенітенціарного інспектування, мають великі ризики створення пенітенціарних інспекцій за філософією, яка

суперечить міжнародним та європейським стандартам, а головне – самій природі пенітенціарних інспекцій, а відтак обумовлюють потенційні проблеми для цілей діяльності із захисту прав людини у пенітенціарній системі.

Так, у квітні 2021 року Міністерством юстиції України було оприлюднене повідомлення про проведення електронних консультацій з громадськістю щодо проєктів законів України «Про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій» та «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій»¹. Тому це дослідження має на меті піддати аналізу окремі положення запропонованих Мінюстом проєктів законів та сформулювати принципи, за якими, як на нашу думку, повинно відбуватися створення національної моделі пенітенціарних інспекцій.

Ще більшої актуальності обраному для дослідження напрямку додає той факт, що запропонований Мінюстом проєкт закону про пенітенціарні інспекції потребує узгодження із вже зареєстрованим у Верховній Раді України проєктом Закону «Про пенітенціарну систему», на що, власне, зверталася увага Офісом Ради Європи в Україні та наголошувалося на необхідності «створити синергію між цими двома важливими законодавчими актами»².

Проблематика цієї статті є продовженням наукових розвідок автора, присвячених створенню в Україні пенітенціарних інспекцій³.

Викладення основного матеріалу дослідження необхідно розпочати з того що, відповідно до статті 3 чинного Закону України «Про прокуратуру» («Функції прокуратури»), на прокуратуру покладається *inter alia* функція нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян (надалі – *пенітенціарний нагляд*).

Водночас, відповідно до статті 131-1 Конституції України, прокуратура в Україні здійснює такі функції: 1) підтримання публічного обвинувачення в суді; 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Відповідно, пункт 9 Перехідних положень Конституції України передбачає, що прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію пенітенціарного нагляду – до набрання чинності законом про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій, що обумовлює актуальність цього напрямку дослідження, адже самою Конституцією України прямо передбачено створення відповідного органу, що розглядається як невід'ємний елемент пенітенціарної системи.

Говорячи про історію питання, що аналізується у цій статті, необхідно згадати, що проблематика позбавлення прокуратури пенітенціарного нагляду стала предметом обговорення та відповідних рекомендацій експертів Ради Європи, починаючи з 1990-х років.

Так, у доповіді експертів Ради Європи «Оцінка в'язничної системи України» (1996) наголошувалося на нагальній потребі «створити незалежні пенітенціарні інспекції та водночас ліквідувати інспекційні функції прокуратури».

У 2003 році на цій проблемі експертами Ради Європи знову було зроблено особливий наголос: «Ми провели корисні та конструктивні зустрічі з кількома вмотивованими обласними прокурорами,

¹ Повідомлення про проведення електронних консультацій з громадськістю щодо проєктів законів України «Про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій» та «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій», 2021 (Міністерство юстиції України). Офіційний сайт Міністерства юстиції України <<https://minjust.gov.ua/uk/m/14042021-povidomlennya-pro-provedennya-elektronnih-konsultatsiy-z-gromadskistyuscho-do-proektiv-zakoniv-ukraini-pro-stvorennya-podviynoi-sistemi-regulyarnih-penitentsiarnih-inspektsiy-ta-pro-vnesennya-zmin-do-kodeksu-ukraini-pro-administrativni-pravoporush>> (2021, травень, 25).

² Офіс Ради Європи в Україні (2021). Презентація аналізу законопроєктів «Про пенітенціарну систему України» та «Про Дисциплінарний статут пенітенціарної служби України» в межах спільного проєкту ЄС та Ради Європи <www.coe.int/uk/web/kyiv/-/presentation-of-the-legal-opinion-and-recommendations-on-the-draft-laws-on-penitentiary-system-of-ukraine-and-on-disciplinary-charter-of-the-penitenti> (2021, травень, 25).

³ Ягунов, Д. (2015). Створення в'язничних інспекцій: міжнародні стандарти й перспективи реформ в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право», 35, II (3), 113-116*; Yagunov, D. (2015). Prison inspections in the light of further penitentiary reform in Ukraine. *European Political and Law Discourse, 2 (5), 156-160*.

які вичерпно та цікаво розповіли про свої системи нагляду, і ми їм дуже вдячні за це. Однак, ми, як і раніше, переконані, що інспекція пенітенціарної служби прокуратурою є недоречною»¹.

Хоча імпульс в роботі зі створення у сучасних країнах світу саме подвійних систем пенітенціарних інспекцій розпочався з 2015 року, коли Правила Нельсона Манделі запровадили відповідне поняття, категорія «пенітенціарне інспектування» вже тривалий час передбачалася різними міжнародними стандартами з прав людини.

Так, Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з ув'язненими (1955) стали головним міжнародним стандартом в галузі поводження з ув'язненими, управління пенітенціарними системами та водночас головною концептуальною базою для контрольних органів, які займаються оцінкою результативності пенітенціарних систем та моніторингом окремих пенітенціарних установ. У багатьох країнах Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з ув'язненими є основою для національних пенітенціарних правил, а в деяких державах вони є документом, що безпосередньо регулює поводження з ув'язненими, та є правовою основою для управління пенітенціарними системами.

У Правилі 55 Мінімальних стандартних правил ООН поводження з ув'язненими (в редакції 1955 року) саме подвійні пенітенціарні інспекції не згадувалися. Натомість була згадка про інспекції («Інспекції»), де зазначалося, що «пенітенціарні заклади і служби повинні підлягати регулярній інспекції з боку кваліфікованих та досвідчених інспекторів, яких призначає компетентна влада. Інспектори повинні, зокрема, переконатися в тому, що місця ув'язнення працюють відповідно до чинних законів і приписів і що їхня робота відповідає завданням, поставленим перед пенітенціарними і виправними службами»².

Однак за останні 60 років пенітенціарна наука пішла далеко вперед, і Правила ООН об'єктивно застаріли. У деяких своїх розділах вони навіть стали розходитися з міжнародними нормами у галузі прав людини, розробленими після 1955 року. У зв'язку з цим ООН ініціювала процес перегляду Мінімальних стандартних правил ООН щодо поводження з ув'язненими, який тривав чотири роки і 17 грудня 2015 року завершився одноголосним прийняттям Генеральною Асамблеєю ООН переглянутих Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з ув'язненими («Правила Нельсона Манделі»).

Правило 83 Правил Манделі («Внутрішні інспекції та зовнішні перевірки») передбачають, що «повинна існувати подвійна система регулярних інспекцій тюремних установ та пенітенціарних служб»:

- a) внутрішні (адміністративні) інспекції, що проводяться центральними органами тюремного управління;
- b) зовнішні перевірки, що проводяться незалежним від тюремної адміністрації органом, яким може бути компетентний міжнародний або регіональний орган.

Таблиця 1

Стаття 83 Правил Манделі

Внутрішні (адміністративні) інспекції	Зовнішні перевірки
Проводяться центральними органами тюремного управління	Проводяться незалежним від тюремної адміністрації органом, яким може бути компетентний міжнародний або регіональний орган
<p>Мета інспекцій – переконатися, що:</p> <p>1) управління тюремними установами здійснюється відповідно до чинних законів, нормативно-правовими актами, політики та процедур;</p> <p>2) робота тюремних установ відповідає завданням, поставленим перед пенітенціарними і виправними службами, і що права ув'язнених захищені.</p>	

¹ Рада Європи (2003). *Повторне оцінювання потреб пенітенціарної системи України. Доповідь експертної місії Ради Європи в Україні у квітні 2003 року*. Страсбург.

² Організація об'єднаних націй (1955). *Мінімальні стандартні правила ООН поводження з ув'язненими*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text> (2021, травень, 25).

Правило 84 Правил Мандели містить перелік прав інспекторів під час проведення пенітенціарних інспекцій, який можна не лише вважати мінімальним переліком, проте й переліком, який віддзеркалює природу та спрямування пенітенціарного інспектування.

Так, інспектори повинні мати право:

а) отримувати доступ до всієї інформації про кількість ув'язнених у місцях тримання під вартою і про кількість таких місць та їхнє місцезнаходження, а також до всієї інформації, що стосується поведінки з ув'язненими, включаючи їх облікові документи та умови утримання під вартою;

б) безперешкодно визначати тюремні установи, які вони бажають відвідати, в тому числі шляхом проведення незапланованих інспекцій за своєю власною ініціативою, і ув'язнених, з якими вони бажають поговорити;

в) проводити в ході відвідувань бесіди з ув'язненими і тюремним персоналом за відсутності свідків та в умовах повної конфіденційності;

д) надавати рекомендації тюремній адміністрації та іншим компетентним органам.

Правило 84 Правил Мандели наголошує, що до складу груп зовнішньої перевірки повинні входити кваліфіковані та досвідчені інспектори, які призначаються компетентним органом, у тому числі медичні фахівці. Належну увагу слід приділяти збалансованому представництву чоловіків і жінок.

Відповідно до Правила 85 Правил Мандели, за результатами кожної інспекції повинен представлятися письмовий звіт до компетентного органу. Належна увага слід приділяти оприлюдненню звітів за результатами зовнішніх перевірок, за винятком будь-яких персональних даних про ув'язнених, якщо вони не дали свого явно вираженої згоди. Тюремна адміністрація або інші компетентні органи, в залежності від обставин, повинні протягом розумного строку вказати, чи будуть вони виконувати рекомендації за підсумками зовнішньої перевірки.

На додаток потрібно наголосити, що у Правилах ООН, що стосуються поведінки з ув'язненими жінками і заходів покарання для жінок-злочинців, не пов'язаних з позбавленням волі, (Бангкокські правила) також передбачено інспектування пенітенціарних установ¹. Так, у Правилі 25 Бангкокських правил передбачено, що ув'язненим жінкам, які повідомляють про зловживання, повинні оперативно надаватися захист, підтримка та консультації, а їх скарги розслідуються компетентними та незалежними органами з повним дотриманням принципу конфіденційності. Заходи щодо захисту особливо враховують небезпеку помсти. З метою контролю за умовами утримання під вартою і поведінки з жінками-в'язнями до складу інспекцій, які відвідують або контролюючих рад або наглядових органів включаються жінки.

Іншим, не менш важливим міжнародним стандартом управління пенітенціарними системами, який передбачає створення пенітенціарних інспекцій, є Європейські пенітенціарні правила.

Так, у 1987 році було прийнято Рекомендацію № R(87)3 Комітету міністрів державам-членам щодо Європейських пенітенціарних правил².

У Преамбулі до Європейських пенітенціарних правил (в редакції 1987 року) наголошувалося, що їх метою *inter alia* є визначення основних та реалістичних критеріїв, що дозволяють адміністраціям місць позбавлення волі та службам інспекції виносити правильні судження про досягнуті результати та можливості їх поліпшення.

Відповідно, у Пояснювальній записці до Європейських пенітенціарних правил (в редакції 1987 року) наголошувалося, що одна з основних ідей Правил – підкреслити, що їх виконання є обов'язком пенітенціарних адміністрацій, а також посилити їх вплив і авторитет, чому повинні служити національні *пенітенціарні інспекції*.

Нова редакція Європейських пенітенціарних правил 2006 року також містила положення щодо пенітенціарних інспекцій³.

¹ Организация Объединенных Наций (2010). *Правила Организации Объединенных Наций, касающиеся обращения с женщинами-заключенными и мер наказания для женщин-правонарушителей, не связанных с лишением свободы (Бангкокские правила)* <www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bangkok_rules.shtml> (2021, травень, 25).

² Совет Европы (1987). *Рекомендация № R(87)3 Комитета министров государствам-членам относительно Европейских пенитенциарных правил* <www.hrpublishers.org/site/site-files/library/Sb-02.pdf> (2021, травень, 25).

³ Рада Європи (2006). *Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць* <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text> (2021, травень, 25).

Так, зокрема Правило 9 зазначало, що «всі пенітенціарні установи повинні регулярно інспектуватися державними органами та піддаватися незалежному моніторингу».

Частина VI («Інспекція та моніторинг») Європейських пенітенціарних правил в редакції 2006 року містило положення щодо двох форм діяльності: *урядових інспекцій та незалежного моніторингу*.

Щодо *«урядових інспекцій»*, то, відповідно до Правила 92 Європейських пенітенціарних правил, пенітенціарні установи регулярно інспектуються урядовими органами з метою оцінки того, чи відповідає управління ними вимогам національного законодавства та міжнародного права, а також положень даних Правил.

Щодо *«незалежного моніторингу»*, то, відповідно до Правила 93.1, умови тримання ув'язнених та поведження з ними мусять бути предметом моніторингу з боку незалежного органу або органів, які публічно оприлюднюють результати моніторингу.

Відповідно до Правила 93.2, заохочується співробітництво такого незалежного моніторингового органу або органів з тими міжнародними інституціями, які вповноважені відповідно до закону відвідувати пенітенціарні установи.

У липні 2020 року Європейські пенітенціарні правила були переглянуті Комітетом міністрів Ради Європи на 1380-му засіданні заступників міністрів, де Правило 93.1 було викладено у наступній редакції: «Для забезпечення того, щоб умови утримання та поведження з ув'язненими відповідали вимогам національного та міжнародного права та положенням цих правил, а також, що права і гідність ув'язнених постійно дотримуються, за тюрмами слідкуватиме призначений незалежний орган чи органи, висновки яких мають бути оприлюднені»¹.

Крім того, положення щодо моніторингу Європейських пенітенціарних правил в редакції 2020 року були доповнені Правилем 93.2, яке наголошує, що діяльність таких незалежних органів моніторингу повинні гарантуватися:

а) доступом до всіх в'язниць та частин в'язниць, а також до записів в'язниць, включаючи запити та скарги, а також до інформації про умови утримання та поведження з ув'язненими, які вони потребують для здійснення своєї моніторингової діяльності;

б) правом вибору конкретної в'язниці для здійснення візитів, в тому числі шляхом непередбачених відвідувань за власною ініціативою, та можливістю вибору будь-якого ув'язненого для проведення інтерв'ювання;

с) свободою проведення приватних та повністю конфіденційних співбесід із ув'язненими та тюремним персоналом.

Крім того, Європейські пенітенціарні правила були доповнені Правилем 93.3, яке передбачає, що жоден ув'язнений, співробітник в'язниці чи будь-яка інша особа не може піддаватися санкціям за надання інформації незалежному моніторинговому органу.

Відповідно, Правило 93.2 у редакції 2006 року («Заохочується співробітництво такого незалежного моніторингового органу або органів з тими міжнародними інституціями, які вповноважені відповідно до закону відвідувати пенітенціарні установи») стало Правилем 93.4.

Крім того, Європейські пенітенціарні правила були доповнені Правилем 93.5, яке передбачає, що незалежні моніторингові органи мають повноваження давати рекомендації адміністрації в'язниці та іншим компетентним органам.

Відповідно, Правило 93.6 наголошує, що національні органи влади або адміністрація в'язниць інформують ці органи протягом розумного строку про дії, що вживаються щодо таких рекомендацій.

Насамкінець, Правило 93.7 наголошує, що звіти про моніторинг та відповіді на них мають бути оприлюднені.

Порівняльний аналіз Правил Манделі (2015) та оновлених Європейських пенітенціарних правил (2020) міститься у поданій нижче табл. 2.

¹ Council of Europe (2020). *Revised European Prison Rules: new guidance to prison services on humane treatment of inmates* <www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/-/revised-european-prison-rules-new-guidance-to-prison-services-on-humane-treatment-of-inmates> (2021, травень, 25).

**Порівняльний аналіз Правил Мандели (2015 р.)
та Європейських пенітенціарних правил (2020 р.)**

	Правила Мандели	Європейські пенітенціарні правила
Мета інспекцій	Мета полягає в тому, щоб переконатися, що <u>управління</u> тюремними установами здійснюється відповідно до чинних законів, нормативно-правовими актами, політикою і процедурами, що їх робота відповідає завданням, поставленим перед пенітенціарними і виправними службами, і що права ув'язнених захищені <i>(Правило 83.2)</i>	Пенітенціарні установи інспектуються з метою оцінки того, чи відповідає <u>управління</u> ними вимогам національного законодавства та міжнародного права, а також положень даних Правил <i>(Правило 92)</i>
Інспекції	Внутрішні (адміністративні) інспекції, що проводяться центральними органами тюремного управління <i>(Правило 83.1a)</i>	Пенітенціарні установи регулярно інспектуються урядовими органами <i>(Правило 92)</i>
Моніторинг	Зовнішні перевірки, що проводяться незалежним від тюремної адміністрації органом, яким може бути компетентний міжнародний або регіональний орган <i>(Правило 83.1b)</i>	Для забезпечення того, щоб умови утримання та поведження з ув'язненими відповідали вимогам національного та міжнародного права та положенням цих правил, а також, що права і гідність ув'язнених постійно дотримуються, за тюрмами слідкуватиме призначений незалежний орган чи органи, висновки яких мають бути оприлюднені <i>(Правило 93.1)</i>
Доступ до інформації	Доступ до всієї інформації про кількість ув'язнених у в'язницях і про кількість таких місць та їхнє місцезнаходження, а також до всієї інформації, що стосується поведження з ув'язненими, включаючи їх облікові документи і умови утримання під вартою <i>(Правило 84.1a)</i>	Доступ до записів в'язниць, включаючи запити та скарги, а також до інформації про умови утримання та поведження з ув'язненими, які вони потребують для здійснення своєї моніторингової діяльності <i>(Правило 93.2a)</i>
Доступ до установ та ув'язнених	Безперешкодно визначати в'язниці, які вони бажають відвідати, в тому числі шляхом проведення незапланованих інспекцій за своєю власною ініціативою, і ув'язнених, з якими вони бажають поговорити <i>(Правило 84.1b)</i>	Доступ до всіх в'язниць та частин в'язниць (Правило 93.2a) Право вибору конкретної в'язниці для здійснення візитів, в тому числі шляхом непередбачених відвідувань за власною ініціативою, та можливість вибору будь-якого ув'язненого для проведення інтерв'ювання <i>(Правило 93.2b)</i>
Опитування ув'язнених	Проводити в ході відвідувань бесіди з ув'язненими і тюремним персоналом без свідків і в умовах повної конфіденційності <i>(Правило 84.1c)</i>	Свобода проведення приватних та повністю конфіденційних співбесід із ув'язненими та тюремним персоналом <i>(Правило 93.2c)</i>

Продовження табл. 2

	Правила Мандели	Європейські пенітенціарні правила
Звільнення від санкцій за надання інформації		Жоден в'язень, співробітник в'язниці чи будь-яка інша особа не може піддаватися санкціям за надання інформації незалежному моніторинговому органу (Правило 93.3)
Рекомендації за результатами моніторингу	Рекомендації адміністрації в'язниці та іншим компетентним органам (Правило 84.1d)	Рекомендації адміністрації в'язниці та іншим компетентним органам (Правило 93.5)
Кваліфікація та гендерне представництво	До складу груп зовнішньої перевірки повинні входити кваліфіковані та досвідчені інспектори, які призначаються компетентним органом, в тому числі медичні фахівці. Належну увагу слід приділяти збалансованому представництву чоловіків і жінок (Правило 84)	
Звіт за результатами та оприлюднення звіту	За результатами кожної інспекції повинен представлятися письмовий звіт до компетентного органу. Належна увага слід приділяти оприлюдненню звітів за результатами зовнішніх перевірок, за винятком будь-яких персональних даних про ув'язнених, якщо вони не дали свого явно вираженої згоди (Правило 85.1)	Звіти про моніторинг та відповіді на них мають бути оприлюднені (Правило 93.7)
Виконання рекомендацій	Тюремна адміністрація або інші компетентні органи повинні протягом розумного строку вказати, чи будуть вони виконувати рекомендації за підсумками зовнішньої перевірки (Правило 85.2)	Національні органи влади або адміністрація в'язниць інформують ці органи протягом розумного строку про дії, що вживаються щодо таких рекомендацій (Правило 93.6)

Щодо Європейського Союзу, то ще у 2011 році Європейський парламент ухвалив Резолюцію щодо умов тримання ув'язнених в Європейському Союзі, яка також має служити орієнтиром для української влади щодо створення системи пенітенціарних інспекцій¹.

У Резолюції Європарламент зробив наголос: навіть якщо умови утримання та управління тюрмами є головним завданням держав-членів, проте водночас такі недоліки, як перенаселеність в'язниць та практики поганого поводження із затриманими можуть підірвати довіру, яка повинна бути основою судової співпраці у кримінальних справах на основі принципу взаємного визнання рішення та судові рішення держав-членів ЄС. Отже було визнано, що запобігання нелюдському поводженню, передусім, є політичною проблемою, а не юридичною.

Європарламентом наголошено, що стаття 3 ЄКПЛ та судова практика ЄСПЛ покладають на держави-члени не тільки негативні зобов'язання, забороняючи їм застосовувати до ув'язнених нелюдське поводження, проте й також позитивні зобов'язання, вимагаючи від держав забезпечення узгодженості дій у сфері забезпечення належних умов ув'язнення та ретельного, ефективного розслідування у разі порушення таких прав.

¹ European Parliament (2011). European Parliament resolution of 15 December 2011 on detention conditions in the EU (2011/2897(RSP)) 2013/C 168 E/11. *Official Journal of the European Union* <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52011IP0585>> (2021, травень, 25).

Відповідно Європарламент закликав держави-члени та країни, що приєднуються, підписати та ратифікувати Факультативний протокол до Конвенції проти катувань, що встановлює систему регулярних інспекцій місць позбавлення волі з боку міжнародних та національних органів.

Європарламент закликав покласти на зазначені органи завдання відвідувати та перевіряти в'язниці та розглядати скарги ув'язнених, а також складати публічний щорічний звіт для відповідних парламентів.

Повертаючись до проблем створення пенітенціарних інспекцій в Україні, необхідно зазначити, що у березні 2021 року до парламенту було внесено проект закону про пенітенціарну систему (№5293 від 22.03.2021), який визначає правові основи функціонування пенітенціарної системи, її завдання, повноваження, структуру, а також визначає правовий статус персоналу органів і установ пенітенціарної системи¹.

У статті 6 проекту Закону «Про пенітенціарну систему» («Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації») наголошується, що в апараті центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, утворюється підрозділ інспектування.

Підрозділи інспектування здійснюють внутрішній контроль за діяльністю органів і установ пенітенціарної системи, дотриманням вимог законодавства щодо виконання кримінальних покарань, дотримання прав, свобод і законних інтересів засуджених та осіб, взятих під варту.

Відповідно до проекту Закону, підрозділи інспектування повинні забезпечувати:

1) інспектування ефективності стану управлінської діяльності органів і установ пенітенціарної системи відповідно до норм національного законодавства та міжнародних стандартів у пенітенціарній сфері з урахуванням зауважень та рекомендацій, викладених у Доповідях ЄКПТ, Підкомітету ООН з недопущення катувань, а також належного усунення порушень у пенітенціарній системі, встановлених у рішеннях ЄСПЛ;

2) організацію контролю за станом дотримання прав людини та громадянина, вимог законодавства щодо виконання та відбування кримінальних покарань, тримання під вартою, за реалізацією законних прав та інтересів засуджених, осіб, взятих під варту, і персоналу органів і установ пенітенціарної системи;

3) розроблення пропозицій щодо реалізації зауважень і рекомендацій, викладених у Доповідях ЄКПТ, Підкомітету ООН з недопущення катувань, і здійснення контролю за станом їх виконання;

4) здійснення превентивних заходів, спрямованих на недопущення порушення основних прав і свобод людини та громадянина в органах і установах пенітенціарної системи.

Крім того, що є більш важливим, найближчим часом буде внесено та зареєстровано проект закону про пенітенціарні інспекції, розроблений Міністерством юстиції України, ознайомлення з яким надає підстави висловити окремі критичні думки щодо перспектив його ухвалення саме у запропонованій редакції та ризиків, що можуть настати від реалізації запропонованих положень.

Здається, що розробники проекту закону вирішили піти найбільш простим шляхом – просто передати пенітенціарний нагляд від прокуратури до іншого органу. Проте ідея пенітенціарного інспектування має фундаментальні відмінності, як порівняти з прокурорськими перевітками. Тому внаслідок передачі функції нагляду від прокуратури до пенітенціарних інспекцій, відповідно до передбаченого проектом закону сценарію, з'явиться ризик створення суб'єкта з великими повноваженнями, яким позздрить навіть прокуратура радянської моделі.

Передусім, викликає занепокоєння визначення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій як «нагляду за додержанням законів». Відтак, логічним продовженням такого зауваження є визначення основного завдання подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій як «забезпечення нагляду за додержанням законів».

Висловлене зауваження пов'язане з тим, що фактично пенітенціарно-наглядова функція прокуратури лише передається до іншого органу, тобто змінюється лише суб'єкт владних повноважень, у той час коли філософія змін до Конституції України щодо правосуддя полягала не стільки і не скільки у звільненні прокуратури від функції пенітенціарного нагляду, проте й у створенні результативної структури, діяльність якої була б спрямована на підвищення прозорості

¹ Проект Закону України «Про пенітенціарну систему», 2021 (Кабінет Міністрів України). Офіційний сайт Верховної Ради України <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71498> (2021, травень, 25).

пенітенціарної системи та підвищення *результативності* й *ефективності* державного управління пенітенціарною системою.

Звичайно, не можна стверджувати, що формальна термінологія буде відігравати головну роль у практичному досягненні зазначених завдань, проте на окремі категорії доцільно звернути особливу та принципову увагу.

Так, відповідно до статті 2 проекту закону про пенітенціарні інспекції, що подається Міністром до Кабінету Міністрів України, предметом подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій є здійснення *внутрішнього та зовнішнього контролю* щодо відповідності діяльності відповідних органів і установ вимогам Конституції України, міжнародного та національного законодавства, дотримання прав та інтересів персоналу місць несвободи, осіб, які перебувають в місцях несвободи, пунктах тимчасового розміщення біженців, а також щодо осіб, які перебувають на обліку в уповноважених органах з питань пробації та осіб, щодо яких винесено рішення про конфіскацію майна у кримінальному провадженні.

Отже, аналіз основних завдань діяльності суб'єктів внутрішніх (адміністративних) пенітенціарних інспекцій у рамках проекту закону свідчить про приховану реалізацію замаскованої концепції традиційного прокурорського нагляду, проте вже широким колом суб'єктів, на що вказує «забезпечення нагляду за додержанням законів» як базове завдання внутрішніх інспекцій.

Ризики та спірні положення, що передбачені проектом закону про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій, що найближчим часом має вноситися до Кабінету Міністрів України, полягають у наступному:

1. Викликає занепокоєння визначення пенітенціарних інспекцій як «нагляду» на фоні ліквідації саме пенітенціарного нагляду прокуратури. Так само викликає занепокоєння застосування категорії «нагляд» при визначенні основного завдання пенітенціарних інспекцій. Використання категорії «нагляд» у діяльності пенітенціарних інспекцій вже покладає в основу проекту закону *презумпцію нерезультативності* органів державної влади, що відповідають за місця несвободи та дотримання прав осіб, які тримаються у стані несвободи. Іншими словами, в основу проекту закону із самого початку покладається абсолютно *негативний образ* діяльності місць несвободи та органів влади, що формують відповідну політику.

2. Викликає зауваження визначення, що у проекті закону *предметом* подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій є здійснення внутрішнього та зовнішнього контролю. Отже, як зазначено вище, *пенітенціарні інспекції – це нагляд, предметом якого є контроль*. Подібна констrukція не уявляється логічною, суперечить науковим поглядам, відтак потребує додаткового обговорення уточнення.

3. Викликають занепокоєння зайве *розширення сфери* діяльності пенітенціарних інспекцій (стаття 4 проекту), адже проектом закону визначено, що внутрішні (адміністративні) пенітенціарні інспекції здійснюються у формі інспекційних та моніторингових візитів, регулярних перевірок (планових і раптових) з попередженням адміністрації місць несвободи, уповноважених органів з питань пробації, органів державної виконавчої служби при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях, пунктів тимчасового розміщення біженців чи без такого попередження. Відтак, виникають питання щодо: 1) чіткого розмежування інспекційних візитів, моніторингових візитів та перевірок; 2) визначення «раптових перевірок з попередженням».

4. Є дискусійним поширення компетенції пенітенціарних інспекцій на діяльність *органів державної виконавчої служби* при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях. Так само, дискусійним є поширення компетенції пенітенціарних інспекцій на сферу виконання покарання у вигляді *конфіскації майна*. Подібне поширення компетенції наближає пенітенціарні інспекції до загального нагляду прокуратури за радянською моделлю.

5. Положення проекту закону (стаття 4) про те, що «перевірки можуть здійснюватися за зверненнями, іншими повідомленнями, у тому числі у засобах масової інформації, мережі «Інтернет», або повідомленнями, які надійшли на телефони «гарячої лінії», щодо захисту прав людини і громадянина, за матеріалами органів державного нагляду (контролю) або з власної ініціативи за наявності даних про порушення вимог закону» свідчить про дещо застарілий та багато у чому радянський підхід до інспектування та більше нагадує методіку наглядових перевірок прокуратури за радянськими зразками. Тим більше, що зарубіжний досвід свідчить, що *пенітенціарні інспекції не розглядають індивідуальні скарги*.

6. Викликає занепокоєння покладання на пенітенціарні інспекції занадто широкого обов'язку із забезпечення нагляду *«за додержанням прав та свобод громадян»* (стаття 7 проекту), що може зробити нерезультативною діяльність пенітенціарних інспекцій вже на самому початку їх функціонування.

7. Викликає занепокоєння покладання на пенітенціарні інспекції занадто широкого обов'язку із *«забезпечення нагляду за загальними інтересами суспільства і держави»* (стаття 7 проекту). Ризик полягає не лише у тому, що *«загальні інтереси суспільства і держави» є абстрактним та юридично невизначеним поняттям*. На додаток, ризик полягає в тому, що, маючи таку широкі й необмежені повноваження, пенітенціарні інспекції фактично перетворюються на могутній впливовий орган, який впливатиме на сфери, які не пов'язані з правами людини та взагалі з кримінальною юстицією. Такі повноваження більше нагадують загальний нагляд прокуратури, від якого прокуратура відмовилася.

8. Покладання на пенітенціарні інспекції обов'язку із *«забезпечення нагляду за додержанням законодавства щодо вимог режиму, порядку та умов тримання затриманих осіб, а також осіб, до яких застосовано запобіжні заходи у вигляді тримання під вартою»* (стаття 7 проекту) може дублювати обов'язки, покладені на адміністрацію відповідних місць несвободи. Відтак, виникає питання, у чому відмінність між поняттями «нагляд» з боку пенітенціарних інспекцій та «безпосередній контроль» з боку відповідних органів управління.

9. Покладання на пенітенціарні інспекції обов'язку із *«перевірки законності наказів, розпоряджень, інших актів відповідних органів, установ, закладів» та наділення правом «вимагати від посадових чи службових осіб їх скасування та усунення порушень закону, до яких вони призвели»* значно перевищує обсяг повноважень пенітенціарних інспекцій, які випливають з Правил Манделі та Європейських пенітенціарних правил, та фактично перетворюють пенітенціарні інспекції на органи прокуратури старої, радянської моделі.

10. Наділення пенітенціарних інспекцій повноваженнями вимагати від посадових чи службових осіб надання пояснень щодо допущених порушень, а також вимагати усунення порушень та причин і умов, що їм сприяли, притягнення винних до передбаченої законом відповідальності, а також повноваженнями опитувати осіб шляхом отримання письмових пояснень також значно перевищує обсяг повноважень, які випливають з Правил Манделі та Європейських пенітенціарних правил, та фактично перетворюють пенітенціарні інспекції на певний різновид правоохоронного органу. Незрозумілою є правова природа таких «пояснень» та значення «пояснень» як доказу для подальших можливих кримінальних проваджень, адже пояснення, відповідно до статті 95 Кримінального процесуального кодексу, не є джерелом доказів. Як наслідок, виникають питання щодо завуальованого виконання пенітенціарними інспекціями функцій слідчих органів.

11. Виникають питання щодо співвідношення «пояснень», які пропонуються в проекті закону з положеннями статті 63 Конституції та статті 18 КПК України (*«Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї»*), де зазначено, що жодна особа не може бути примушена визнати свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення або примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення.

12. Наділення пенітенціарних інспекцій повноваженнями *«вживати заходів щодо поновлення прав людини і відшкодування шкоди, завданої загальним інтересам суспільства та державі»*, з одного боку, можуть призвести до створення додаткових правоохоронних за своєю природою квазіорганів з необмеженими повноваженнями, що не відповідає природу та призначенню пенітенціарних інспекцій, які передбачені Правилами Манделі та Європейськими пенітенціарними правилами.

13. Стаття 8 проекту закону наголошує, що *«суб'єкт внутрішніх (адміністративних) пенітенціарних інспекцій зобов'язаний діяти незалежно, неупереджено, в інтересах людини і громадянина»*. З цього приводу необхідно наголосити: 1) внутрішня інспекція не може бути незалежною за визначенням; 2) суб'єкт внутрішньої інспекції не може виконувати функції захисника прав конкретної особи, адже діяльність пенітенціарних інспекцій має публічну природу та спрямована, передусім, на покращення (вдосконалення) публічної політики.

14. Фактично у проекті закону національний превентивний механізм розуміється як синонім зовнішніх пенітенціарних інспекцій, що не є обґрунтованим.

15. Не є достатньо аргументованим доцільність навантаження Омбудсмена обов'язком із зовнішнього пенітенціарного інспектування в *органах державної виконавчої служби* при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях.

16. Діяльність із зовнішнього пенітенціарного інспектування має носити *централізований характер* та відповідне *централізоване звітування* перед суспільством. Відтак, залучення до функції зовнішнього інспектування невизначеного числа суб'єктів ставить під питання результативність виконання такої функції та належне звітування перед суспільством.

17. У цілому, оцінюючи концепцію проекту закону, необхідно наголосити, що він має карально-репресивну спрямованість та мало чим відрізняється від концепту прокурорського нагляду, який, в свою чергу, покликаний замінити пенітенціарні інспекції. Пенітенціарні інспекції – це, передусім, інструмент запобігання порушенню прав людини через вдосконалення пенітенціарної політики. Водночас, концепт проекту закону формує модель пенітенціарних інспекцій як інструменту карального ретроспективного реагування на порушення прав людини та проведення квазірозслідувань, внаслідок чого пенітенціарні інспекції набувають явних ознак правоохоронних органів.

18. Створення великої кількості пенітенціарних інспекцій з їх власними, притаманними лише їм формальними правилами та неформальними прийомами інспектування призведе до різноманіття практик і технік інспектування, що не буде відповідати потребам захисту прав людини у місцях несвободи.

19. Більше того, оцінка результативності управління відповідними системами місць несвободи, що, у першу чергу, вимагається від пенітенціарних інспекцій, підміняється формалізованим «наглядом» за класичними правилами прокурорського нагляду.

20. Не ставляючи під жодний сумнів важливість діяльності інститутів громадянського суспільства у справі моніторингу місць несвободи, варто наголосити, що міжнародні стандарти вимагають створення для цілей незалежного моніторингу саме державного органу або органів.

21. Проект закону про пенітенціарні інспекції не містить достатніх *гарантій* того, що особи з числа ув'язнених або персоналу не будуть піддаватися санкціям за надання інформації незалежному моніторинговому органу та/або внутрішнім інспекціям.

22. Проект закону про пенітенціарні інспекції суперечить як Правилам Мандели, так Європейським пенітенціарним правилам щодо *фінального продукту* пенітенціарних інспекцій у формі *рекомендацій*. Натомість закон передбачає створення органу з широкими владними повноваженнями. Як наслідок, замість органу, який би слугував покращенню пенітенціарної політики та політики у сфері захисту прав людини, передбачено формальне створення нового квазіправоохоронного органу.

23. Як наслідок, є великі корупційні ризики в діяльності зазначених вище пенітенціарних інспекцій різного відомчого підпорядкування.

24. Діяльність пенітенціарних інспекцій в Україні рекомендовано будувати на загальних принципах, апробованих у більшості країн Ради Європи та Європейського Союзу:

- інспекційні та моніторингові органи повинні мати можливість зустрічатися з ув'язненими та отримувати від них інформацію та кореспонденцію конфіденційно;
- інспекційні та моніторингові органи повинні безпосередньо контактувати із ув'язненими та тюремним персоналом, а не просто зустрічатися з тими, хто просив поговорити з ними;
- інспекційні та моніторингові органи повинні бути видимими у в'язниці, пост-факто перевірка документації недостатня для виконання їх ролі;
- потрібні часті анонсовані та неочікувані візити;
- інспектори та монітори також повинні мати можливість проникати на всі ділянки місць несвободи та вільно пересуватися на будь-якій частині будь-якого місця несвободи;
- стислі та поверхові звіти інспекторів, які не мають інформації про те, як були зроблені висновки, є неприйнятними;
- інспекційні та моніторингові органи повинні отримувати ресурси, необхідні для ефективної роботи, а також власний персонал,
- інспекторам також потрібно забезпечити необхідну експертизу, щоб вони могли виконувати свою роботу, наприклад через наявність експертів, які працюють в інспекційних групах або виконують функції консультантів, особливо в галузі охорони здоров'я.

25. Можна висловити застереження проти занадто детальної правової регламентації діяльності пенітенціарних інспекцій подібно до діяльності правоохоронних органів. Інспекція – це не правоохоронний орган, а інспектування – це не правоохоронна діяльність, подібно до діяльності поліції, прокуратури, служби безпеки тощо, а тому не потребує детального покрокового регламентування кожного аспекту діяльності пенітенціарних інспекцій на манер певного процесуального кодексу.

25. У жодному випадку пенітенціарні інспекції не повинні проводитися з метою «ідентифікації та таврування» (*naming and shaming*) агенцій/організацій, адже це призводить до демотивації персоналу або руйнування довіри до системи правосуддя. Інспекції повинні використовуватися як інструмент для цілей вдосконалення системи, де інспекції повинні виступати незалежним, неупередженим, професійним «критичним другом». Так само, у жодному випадку інспекції не повинні проводитися з метою «ідентифікації та таврування» окремих посадових осіб.

З урахуванням викладеного вище ми можемо сформулювати висновок, що проект закону потребує суттєвого доопрацювання, причому доопрацювання повинно здійснюватися на рівні самої концепції закону.

References:

1. *Povidomlennya pro provedennya elektronnykh konsultatsiy z hromadskistyuh shchodo projektiv zakoniv Ukrainy «Pro stvorennya podviynoyi systemy rehulyarnykh penitentsiarnykh inspektsiy» ta «Pro vnesennya zmin do Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennya shchodo stvorennya podviynoyi systemy rehulyarnykh penitentsiarnykh inspektsiy»*, 2021 (Ministerstvo yustytisyi Ukrainy) [Notification of electronic public consultations on draft laws of Ukraine "On the establishment of a dual system of regular penitentiary inspections" and "On amendments to the Code of Administrative Offenses of Ukraine on the establishment of a dual system of regular penitentiary inspections", 2021 (Ministry of Justice of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Ministerstva yustytisyi Ukrainy* [Official site of the Ministry of Justice of Ukraine] <<https://minjust.gov.ua/uk/m/14042021-povidomlennya-pro-provedennya-elektronnykh-konsultatsiy-z-gromadskistyuh-schodo-proektiv-zakoniv-ukraini-pro-stvorennya-podviynoi-sistemy-regulyarnykh-penitentsiarnykh-inspektsiy-ta-pro-vnesennya-zmin-do-kodeksu-ukraini-pro-administrativni-pravoporush>> (2021, May, 25). [in Ukrainian].
2. Ofis Rady Yevropy v Ukraini [Council of Europe Office in Ukraine] (2021). *Prezentatsiya analizu zakonoprojektiv «Pro penitentsiarnu systemu Ukrainy» ta «Pro Dysyplinarnyy statut penitentsiarnoyi sluzhby Ukrainy» v mezhakh spil'noho projektu YES ta Rady Yevropy* [Presentation of the analysis of the draft laws "On the penitentiary system of Ukraine" and "On the Disciplinary Statute of the penitentiary service of Ukraine" within the joint project of the EU and the Council of Europe] <www.coe.int/uk/web/kyiv/-/presentation-of-the-legal-opinion-and-recommendations-on-the-draft-laws-on-penitentiary-system-of-ukraine-and-on-disciplinary-charter-of-the-penitenti> (2021, May, 25). [in Ukrainian].
3. Yahunov, D. (2015). Stvorennya vyaznychnykh inspektsiy: mizhnarodni standarty u perspektyvy reform v Ukraini [Establishment of prison inspections: international standards and prospects for reform in Ukraine]. *Naukovyy visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya Pravo* [Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Law Series], 35, II (3), 113-116. [in Ukrainian].
4. Yagunov, D. (2015). Prison inspections in the light of further penitentiary reform in Ukraine. *European Political and Law Discourse*, 2 (5), 156-160. [in English].
5. Rada Yevropy [Council of Europe] (2003). *Povtorne otsynuyannya potreb penitentsiarnoyi systemy Ukrainy. Dopovid ekspertnoyi misiyyi Rady Yevropy v Ukraini u kvitni 2003 roku* [Reassessment of the needs of the penitentiary system of Ukraine. Report of the Council of Europe Expert Mission to Ukraine in April 2003.]. Strasbourg. [in Ukrainian].
6. Orhanizatsiya Obyednanykh natsiy [United Nations] (1955). *Minimalni standartni pravyla OON povodzhennya z uvyaznenyamy* [UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text> (2021, May, 25). [in Ukrainian].
7. Organizatsiya Obyedinennykh Natsiy [United Nations] (2010). *Pravila Organizatsii Obyedinennykh Natsiy, kasayushchiyesya obrashcheniya s zhenshchinami-zaklyuchennymi i mer nakazaniya dlya zhenshchin-pravonarushiteley, ne svyazannykh s lishenyem svobody (Bangkokskiy pravila)* [United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules)] <www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bangkok_rules.shtml> (2021, May, 25). [in Ukrainian].
8. Sovet Yevropy [Council of Europe] (1987). Rekomendatsiya № R(87)3 Komiteta ministrov gosudarstvam-chlenam otositelno Evropeyskikh penitentsiarnykh pravil [Recommendation No. R (87) 3 of the Committee of Ministers to Member States on the European Penitentiary Rules] <www.hrpublshers.org/site/site-files/library/Sb-02.pdf> (2021, May, 25). [in Russian].

9. Rada Yevropy [Council of Europe] (2006). *Yevropeyski penitentsiarni pravyla (Rekomendatsiya № R (2006)2 Komitetu Ministriv derzhav-uchasnyts* [European penitentiary rules (Recommendation № R (2006) 2 of the Committee of Ministers of the Member States] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text> (2021, May, 25). [in Ukrainian].
10. Council of Europe (2020). *Revised European Prison Rules: new guidance to prison services on humane treatment of inmates* <www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/-/revised-european-prison-rules-new-guidance-to-prison-services-on-humane-treatment-of-inmates> (2021, May, 25). [in English].
11. European Parliament (2011). European Parliament resolution of 15 December 2011 on detention conditions in the EU (2011/2897(RSP)) 2013/C 168 E/11. *Official Journal of the European Union* <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52011IP0585>> (2021, May, 25). [in English].
12. *Proyekt Zakonu Ukrayiny «Pro penitentsiarnu systemu», 2021* (Kabinet Ministriv Ukrayiny) [Draft Law of Ukraine "On the Penitentiary System", 2021 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71498> (2021, May, 25). [in Ukrainian].